

ТЫВЫНАРАМ

(БААЖЫЗЫ БОДУСТА)

Өлгө
Өткөс,
Өрткөс,
Өрткөсөөс.

Чайын
Чайлагы,
Кыжы,
Кыжылар.

Сырынара,
Сыры чокта,
Сыдыраар,
Шылыраар.

Сыргы бар — сырылаар.

Шулу ногаан боттук
Чукузунда сыпты.
Кызыл даян иштине,
Кызыл карыт дашында.

Сырыг тонуг салгында
Сая дугу тоглам.
Дас кара
Даш-маш.

Кысыптарга
Кызыр-даш,
Отгуларга
Откур-даш.

О. ДАРЫМА.

КАРЕЛИЯНЫҢ УЗУН НАЗЫЛЫГЛАРЫ

Римское сурууш чурттанган Олга Терентьевна Азупова бо чылым чус бирги күстү уткан. Хой саныг төрөдери чымыган байыраага Пуужо районун хероженеринден бир дугаарында ону чус чыл юбилейи демдектөөнүн хундуге «Клуб — 100»-ке хулаа алган.

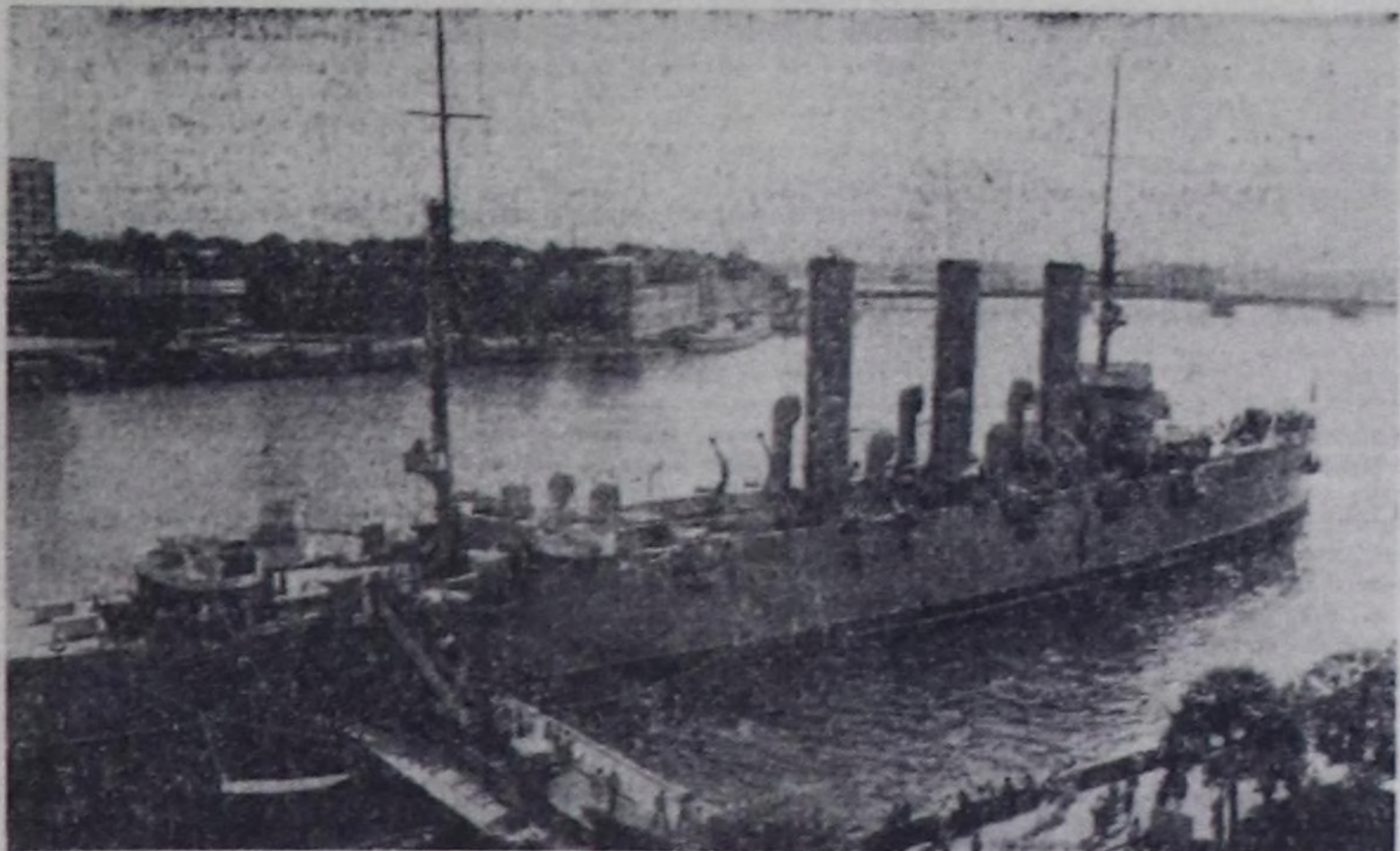
Карелиянын узун назмыларын шунтула — тараачынарнын хой урууларын өг-бүдөлөрүнөн үпөн кижилер. Олга Терентьевна Азупова өг-бүдөнүн он ийи дугаар уруу. Ол бичи чымдарында алкылдан эгезөөн: тараа тартып өстүрү, ма азырап, эр уагы-биле дегенге-ле маш кезип бешти чораян. Ол ам-даа бо-

Н. МИЛОВ.

Лидия Майланок — Черкасск областың (Украин ССР) филармониянын уагучу хөрүнү бандурисп.

СЭТА-ның фотохроникасы.

Октябрьның социалист Уаг революциянын эгезөөн дыматкан алдарыг

крейсер «Аврора».

СЭТА-ның фотохроникасы.

1. ЭҢ-НЕ БАШТАЙ ЭГЕЛЭЭНИ

1932 чылдын чайнын чүве. Чөөн чүктү ажыч чонна-тедин коммунист уиверситетин Москвага дооскан кезек аныктар Кызылга келди. Тыванын Араттын революстун намыны Топ Комитет бистери эвилек-элаа-биле хулаа элгиз, ту-тусту кожуннарже ажилдадып чурткан. Оларын аразында мен:

— Улут оран Москвага эртем-билиг-биле чепселенип алган-дыр силер, ам Барыш-Хемчиктин дам кожжунун бирги секретарыны ажилдаар апаар силер — деп саналды. ТАРН ТК-нын даалганын күзөлдүм-биле хулаа элгиз, олме дораз-на халтым.

Кожуун төвү Кызыл-Мажалыкка чедө баарым, иччан ол сууру колдуунда чаа тууду эгезөөн: кижн база мал эмнегелеринин ийи бичи байжын база эге-чада школазы — чүгө үш ба-жыг бар боуду. Албан черлери, ажилчынар бол-гаш албан-хаакчылар кол-дуула-ла өглерде. Радио, почта, харылаа база электр-сайгылаан-лаа чок. Кожуунга келгеш, он ажил-агый бол-гаш бүгү-ле байла-биле та-ныкыл эгелем. Чаа черге ажилдан эгелээрге бергелер, шиптирлээр айтырлар база солун чүлээр хей боор бо-ло.

Улаанала мээп манас кел-гем соон дарый керээ бу-гаар Кара-Даштын даг-дугун шипчилээр экспедиция Кызыл-Мажалыкка Совет Эвилелин-ден чедип келген. Бир-ле хун кожжонга чай-шөпчө чок ажилдан олдарымга ажак шиптедек, ортумак сынныг, дыдырап сарыг баштыг, ма-гала ак арынгы, бадугун, ары-сикиг кеттиген эш киреп кел-

ди. Мендешкеняныс соода:

— Экспедиция натаалыгн Кара-Дашын деп кижн мен-дизир. Оон соода ол: «Си-лерин кожжунда барган бо экспедицияга бүтү таланын дуузын көргүзүр деп каа ТАРН ТК-нын бажимел ай-тымшкыны менче сунду. Ол-да үлө кабинетче оон чамдык өөү — үш хире никеер-тех-ник эштери база кирип кел-ген. Олар-биле дык үр, сет-кил халдыр чугааштымыс.

— Амизыныла биске элээн каш айттар, чер казар ажил-чынар херек, а айттарын чо-гуур өртө-биле салып алыр, а ажилчынарга шалынны те-лээр апаар. Оон соода ажак улут ажилдарын эгелээр бис. Бо бүгүгө силерин улут дуа-ран херек — деп, Калашни-ков кезек боланып олурган, чуга-аш-тай-ыр.

Дораз-на кожжунун уаг-тур ажилдакчыларын чыгды-мыс. Экспедициянын ажилы-га бүтү таланы-биле дуузын көргүзери анаа бирден-бирээ чокка дугурушкан. Сумуларже сургакчылан эштер экспеди-цияга хергелээр айттарын ба-за ажилчыларын үр болбан-да чып келген. Бо черин чогууну «син-даш» деп чу-гаалжымы, үе-дүпөн бээр Кара-Даш дагыларын түк-летенип келген эрине-байла даг-дугунун шипчилээр ажил-дары он баштай ичээр эгел-ээн ол.

Экспедициянын ажилыга дуулаажыр, олар-биле суме-лежир бүтү айтырлар нам кожжонуну бирги секретары — мени дамып эштер турган. Ол үеде бүтү Барыш-Хем-чикке орус дыл билр үш кижн: эге-чада школазын эр-гелекчиз Бак-Кам, эмнеде пуштунуун хелемечиз Са-

гойкова база мен турдуус. Ычанган чамдыкта экспеди-цияга хелемечилээр-даа ужу-га таваржып турдум.

Экспедиция бир ай ажыг ажалдай берген. Бир-ле хун Калашников база катан хал келген.

— Майгынарда чурттан турар ажилчыларын көчүт-сож дүжөр бетинде бажы-нарже кажурбес болза, берге байдалга таваржыр апаар. Оон ангыла Хемчиктин он, сол-гай талаларынча аргы-жар чамдыкта бергедей бөө-дир, иччанган ол хемин кел-жилдир көчүртүгү дораз-на тууду эгелээр болза эки-дир — деп көчүт чугула айтыртын ол тургусту. Ыча хей ажил-чын күжүн кайыш тыгарып, тууду мыйжы кайыш алырар? Ол айтырларын шиптирлээр көчүт нарын болган берге болган.

Айтырларын бүтү таланып сайгарып көрүп, белеткеп ал-гаш кожжунун нам комитети-нин бюрозунга чугаашты-мыс. Шиптирлээр аргалар ты-ылган. Кожуун төвүгө бер-гаш Ак-Довуракка туудулар кылкып ажилдаары-биле биз-ан-чыл билр баз ол мерге-жилде чедип ал болур хире шевек кижилерин кожжунун бүтү сумуларын чурт чып алган. Тууду материал-дарын баштайгы үеде Улут, Бисе Аягылардан белеткеп көчүртүп эгезөөн. Көчүртү-турар бүтү ажилдарын экспе-диция боор хулаа алган. Анаа хергелээр материалдарын чамалыны кожжун төвү-рүн албан. организациалары-нын кужу-биле белеткен.

Ак-Довурактын туудуларын кылдырыга сумулардан шалып кылкып келгелерге немей мергелжилдир туудуларын Тыванын чазанын чөпшээр-лиг дугаар ССР-ден база келгелер. Ычанган орус, ты-

ва туудулар чачгыс немей телдери деп, кайгамчы-ла эрес-сорукут ажилдаарын. Мырнай кыска хулааа ийи-чуртталганын ийи улут бажыны (обшежители). Он ийи аал ишти туртаар ажил-чын беш бажыны, чамдык чер бажычыгагарын тут-каш, майгынарда чурттан турган ажилчыларын ноябрь, декабрь айларда оларже кө-

жүргөн. Оон ангыла экспеди-циянын копторазы, чунар-ба-жыны, язы-бүтү скелетарын болган өске-даа туудуларын ийиш алган.

Ол үеде ангызы мыкшаш машина-техника бар эвес. Кол тырттар күш — аът, шары, а-шанак биле терге безин ховар. Туудуларга хергелээр хей иштеш недирип алыр онза берге турган.

2. ХЕМЧИКТИ КУДУ ШУУШКАН ЧУДУКТАР

1933 чылдын январь эгези. Аажок соок. Экспедиция на-зальныг Калашников дөрт, беш хире чамдык эштерин эгези-ла алган база катан ийиш кожжун комитетинге келген. Олардан талаа чодак-сымаар: чоон семас, кижн ор-тузу чедө берген прораб Же-ребиков биле Ковев олар сагы-жымы ам-лаа аргып калган. Манса база-ла чугула тууду мыйжы белеткенин дугайын-ла болган. Калашников черге ажак утагырар, сагынар кижн болгай. Ол кезек олура мычма дей-дир.

— Аът, шары-биле тууду мыйжы сөөртүгө шовдур кер алас-тыр. Хемчик өрү арга-арылардан оларын ам белет-кен, чайын сүт угалдып, тер-гел эгелээрде хемин куду ба-дыла, оон черге чиг-лаа, дүрген-лаа боор. Ычанган бо айтирларын силер-биле су-мележир дээш келгенис — деп мындыг.

Бо чугула айтиртын кож-жунуну туудуру ажилдакчы-ларын чыгаш, сумелешти-мыс.

— Хемчик дээрде Улут-Хем эвес-тир. Ону куду мый сал-лазын бадирпып келген тавары-ла төлөгө турбаан-лаа, ону кым-лаа көрбөз чүве-дир — дээш чамдык эштер амынаар-

даа хемин чок. Калашников бодууну сааланы база катан тайылбырлаан. Ычашы ам белеткеп алган, хемин суу угалдып, дажый бээр, олар-ны сал кылбайн, бөдүк бөдү-биле шунуштуруп бадирпып эгел-ээр, хем уунаа улут даштар-ны сүт сык чыдыла чара теспил кааптар. Хем-биле кел-ген мыйшарын Ак-Довурак чогуунга тускай хергелесип тургусту, оларын дозуу, шү-рөп алыр дээрин ол бузурет-кан. Дык-ла үр сумелешти-мыс соода ол сапалыг деп-кэн.

Бай-Тайганын мыйжыг Хал-суушуну дөвсөөрлөндүр ийиш белеткенин шиптир-лээр. Оне экспедицияла ту-дугулар бөдүлдөп Тимо-феев баштаа кезек ажилчы-ларын чурткан. Ол дээрже урун шилекте дурт-сынын, ажак тывалар эр чүве. Ыш белеткээр орус эштери-биле кады ол черге барган тыва чон-биле дораз-на өнүктө-жил, таныкыл алган. Бо чер-ин чонч ону «Демир-Баян» динир апаарган.

О. ПОЛАТ.

1932 чылдан бээр СЭКП кезиктүү, персоналдыг пенсиякер.

(Уланчылыг).

И И И А Н Ч Ы

Амыдыралдан чугаа

Хоочун ачы Хоодайнын чачы терде мыдыг: мрак-уак чорук кылдыр дөңдө каш ай бурунгаар-ла мак белеткепир. Орунка алыр чүү-хоочун бор-бактап шарыгылааш, ам ар-тында «шай», «дус», «таак-ны»... дөңдө шунтузуп би-жиш каар. Сыгыр кара кара-тарын хере-хере нөргүзүп, кадаймын, уругуларын: «Ма-чаа дөңдө» — деп шыгын чачыг-чачыг, чачыг черге бөле шарып аш турар. Ыла-нган кууш динишор деп бар-ганда, үбү-чымш чок алаар: кады караш «сыгыр-окуту» антап чүгүн шай боор. Оо-зуун дээр-дөңдөз хышын, анык солдар мыкшаш, кара болап шенен шүд-даа турбас, боозунга бузурээр. Э-не магадылаар чүвөлери — эник шаандан өөрткен эрес ачы Хартыгазы биле «кадыр артыг даягыжы» Кара-Бо-разы — өнүктүрер ол. Оон Хартыгазы-даа, Кара-Боразы-даа боду мыкшаш, күс дүжөр-гө диништин Хоодайны эдере маинан турар апаар-лар. Кара-Боразын чай озу кестирин семиртин алыр, а Хартыгазын чайын сула салбас, колдууна-ла багга тудар, ээженин ийи-бүрү «ау-жаалын» күөсөдир кылдыр өөрдир.

База бир динишор ой чоокшунан келген. Хоодай мырнай дүңе орта улаас-таа: ийи кий дөңд, дү-пүргүлээр, улаары-дембөзери чыда ховар, а хундас оут орбас: үнө-хире халын, тайга, тагды бажы кайган, хинте-лип-ле турар апаарган. Ылган баарга, кадайы черле карак-тарын чидип көрүп, үзөр бу-

га дег хыймыган каап турар. Демгиз уругулар чокта ка-даймын чаныга көш ыл-чынан:

Харамг баштыг тайга

Кара-Борам девиржикеш,

Кадаймын каран көргөш,

Харыгынан, мунгараксан —

сүг-сүг деп бадыра каттылап,

хоочуну оду чарып-ла ту-рар. Бирөөн пат ачыгынар

апаарган. «Ма-ча, күс боор-ла

индыг ашак бо, өгдө кылр

ажык чок чүве дег хинтеки,

сырыпалып туруп бээр. Бор-

бар-сарбаан дегилең, ит-ку-

жун эдериш алган. Дүргө

тайгаке чуртун дүң бергеш,

анаа барып кожамыктып чы-та

— деп шыжыктылар. «Ол-ча,

омантыг нөрмөтө өртү өкө

бээр оң — дөңд, Хоодай ка-

даймын чеме-халаан хай-га-даа

накпас.

Бир-ле кууш чачгыс суура

кожазы анык оол-биле кады

керээ чарып алган, диниш

айттарып дей берген. «Сен

ипшак, намынын иштинде

кайда-чүдө тайга-тагдыла

маштар бажы дамып, апаан-

гыр-кашпатай жукугун чоруур

динч хамаан чок, шыкка бо-

ла манпан чоруур күске дүм-

чуундан хан безин үдүрүп

көрбөз кижн-ле болгай. Ка-

жараан кижн бо Эдер-оолау

аппаарыга таптыг өөрдөш

будука себегер кудурун

чүчүткен, карактары дозу-

райнын олурган диниш

«сыгыр-окуту»-биле чачыг

гугулар бажыче шыгай бер-

ген. Мажымын башпанын —

бир-ле чүвөгө кайтыгыр дө-гөш

агаарык шыгайып үнө

берген. Чинге будук кезек

халаанын турган, үстүп бады

келген. Эдер-оол дини ол-дур

деп болаш, минар даш берин

чымдыра бирөөн сонсаткан.

«Па, чазыптын, дөш шыпшы

бажында баады. Баштайгы

олчаны халас ийиш болбас,

олча аайлашпайн баар, —

ачыларын дүрүмү ийиш. Мен

кай, көрүп ал» — деп алаар чу-

гааланыншаан, аът ийиш.

дан-па шыгай берген. Ур-даа

шыгаааан, сыйт-ла кылган.

Динч халаш дөңд будуктан

некес сарбектешип алган чыт.

дыр кымчылаан, төпсөнгөн,

мунгаш дыкын шеле дүрт-

кылаан, көк дер дүмшөң, чө-гө

төнгөн, минар кудурун

соода-ла шүддөн чоруур.

Чоруу ора, Эдер-оол хоочун

ачымын диниш канчаар

анаарынын дугайында, оон

кекши канчаар соок-апаан

алырынга чедип чугаалап бе-

рин чордо, ону анык эр

чачгыс-даа сес эрттирбей

топтап дынаышаан, элгер,

шын-ла шыпшып апаарган

турар алдын-сарала үнүш-бой-

дусту иштинде магадан көрүп

чораян. А кол-ла кичозөгөн

— анаарынын нарын

болган берге аргашын шип-

тедип алыр. Анычын чачыг

сүм-сүм-сүм хереп кырынга

кыналар ботталырып болан

чораян. Диниш чөр тырты

кайла одаг хал турмушун алы-

рып Хоодай аш билр. Кара

сүт унулда ууун-ууун, адаанда

бары-ла будун чок кара-но

аппаар нештерге чуртун кире-

сек чорда, сүйт-сүйт дээн

соода кыдык поштугун уну

өрү, оон чүвөзүрүн халыра-

дыр бир диниш маинан үнүп

чыткан. «Ма, ол-дур, дүжө ха-

лы, таптыг боола, Эдер» — деп,

Хоодай оожум командалаан.

Эдер-оол сөрт кыгаш, сүрөдө

хона берген, чүрө дүр-гөш-дүргөш тикчилээн. Дүжө

халааш, шала чинге алакын

будука себегер кудурун

чүчүткен, карактары дозу-

райнын олурган диниш

«сыгыр-окуту»-биле чачыг

гугулар бажыче шыгай бер-

ген. Мажымын башпанын —

бир-ле чүвөгө кайтыгыр дө-гөш

агаарык шыгайып үнө

берген. Чинге будук кезек

халаанын турган, үстүп бады

келген. Эдер-оол дини ол-дур

деп болаш, минар даш берин

чымдыра бирөөн сонсаткан.

«Па, чазыптын, дөш шыпшы

бажында баады. Баштайгы

олчаны халас ийиш болбас,

олча аайлашпайн баар, —

ачыларын дүрүмү ийиш. Мен

кай, көрүп ал» — деп алаар чу-

гааланыншаан, аът ийиш.

дан-па шыгай берген. Ур-даа

шыгаааан, сыйт-ла кылган.

Д